

فرهنگ تغزیه در جهان ایرانی (۱)

تاریخچه تغزیه

تألف:

دکتر کیوان یملوان

انشارات آزادون

سرشناسه	: پهلوان، کیوان، ۱۳۳۹.
عنوان و نام پدیدآور	: فرهنگ تعزیه در جهان ایرانی (۱) - تاریخچه تعزیه / تألیف: کیوان پهلوان.
مشخصات نشر	: تهران، آرون، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۶۰۲ ص. مصور.
شابک	: جلد اول: ۹۷۸ - ۹۶۴ - ۳۳۱ - ۵۵۱ - ۲ شابک دوره: ۹۷۸ - ۹۶۴ - ۳۳۱ - ۵۵۰ - ۵
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیفا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۵۹۳ - ۶۰۱ همچنین به صورت زیرنویس. نمایه
موضوع	: تعزیه - ایران - تاریخ - تعزیه نامه‌ها
رده‌بندی کنگره	: Ta'ziyah - Iran - History - Ta'ziyah - Texts فرهنگ تعزیه در جهان ایرانی - جلد ۱ ۱۳۹۷ ج. ۱ / ۴ ف ۹ پ / PN ۳۹۵۱
رده‌بندی دی‌جی	: ۰۹۵۵ / ۷۹۲
شماره کتابخانه	: ۵۰۹۹۹۰۸

تیرات آرون

فرهنگ تعزیه (در جهان ایرانی) - تاریخچه تعزیه

تألیف: دکتر کیوان پهلوان

ناشر: انتشارات آرون

ویراستار متون تعزیه و نوحه‌ها: دکتر محمد علی داری

حروفچینی: نشر آرون

چاپ اول: ۱۳۹۷

چاپ مدیران: ۱۲۰۰ نسخه

۵۵۰۰۰ تومان

نشانی: میدان انقلاب - خیابان ۱۲ فروردین - خیابان وحید نظری - نرسیده به خیابان منیری جاوید

تلفن: ۵۱ - ۶۶۹۶۲۸۵۰

پلاک ۱۰۵ - واحد ۳

وبسایت: www.Arvanashr.ir

ایمیل: Arvanashr@yahoo.com

فهرست مطالب

۷	سخن ناشر
۹	پیش سخن
۱۵	تاریخ نمایش تعزیه
۱۵	از آغاز تا دوره قاجار
۷۵	بیان شهادت حرین یزید ریاحی برادر پسر غلامش
۸۵	اسامی فرد نسخه‌ها
۸۵	شرمی ز روی حیدر کرار ای فلک
۱۱۰	اسامی شبیه‌ها:
۱۲۳	تاریخ نمایش تعزیه
۱۲۳	در دوره قاجار
۱۳۵	گزارش خوتسکو
۱۴۲	تکیه دولت
۱۹۹	پیدایش لباس و معنی رنگ‌های اندر نمایش تعزیه
۲۰۸	پرده‌خوانی، نمایش مصیبت به روایت تصویر
۲۳۳	فرهنگ عامه در نمایش تعزیه
۲۳۹	چگونگی شکل‌گیری ادبیات نمایشی تعزیه
۲۶۸	تعدادی از مرثی و نوحه‌های ابوالحسن یغمای جندقی
۲۷۸	نمونه‌هایی از اشعار واقعه‌گویی
۲۸۱	نمایش تعزیه زنانه
۲۸۶	موقع نمایشی شبیه مضحک (طنز آمیز)
۲۹۱	تعزیه‌های فرعی، یا گوشه‌ها
۲۹۳	مجلس تعزیه: عروسی رفتن فاطمه‌ی زهرا (عروسی قریش)
۳۰۶	مجلس تعزیه: یحیی بن زکریا
۳۱۸	مجلس تعزیه: امیر تیمور و والی شام
۳۲۶	تاثیر تعزیه در زبان محاوره‌های

۳۳۲.....	مسیر چگونگی تحول نثر به شعر دیالوگی و صحنه‌ای در تعزیه
۳۵۷.....	فهرست توصیفی شبیه‌نامه‌های (نمایش‌های تعزیه)
۳۵۷.....	دوره‌ی قاجار
۳۵۷.....	مهم‌ترین مجموعه‌های شبیه‌نامه
۳۵۸.....	شبیه‌نامه‌های کتابخانه‌ی مجلس
۳۵۹.....	دیرینه‌شناسی
۳۶۰.....	شبیه‌نامه‌ها و کتابخانه‌ی مجلس
۳۶۴.....	ویژگی شبیه‌نامه‌های کتاب‌های مجلس
۳۷۰.....	برخی شبیه‌سرایان این نسخه‌ها
۳۷۰.....	میرزا محمدتقی تعزیه‌گردان / معین البکا (درگذشت ۱۲۸۹ ق.)
۳۷۲.....	میرزا محمدباقر معین البکا (درگذشت ۱۳۲۵ ق.)
۳۷۴.....	سیرت‌ی کاشانی
۳۷۶.....	برخی ویژگی‌های این فهرست
۳۹۴.....	فهرست معس‌های جنگ
۳۹۷.....	فهرست مجلس‌های ف.....
۴۱۳.....	فهرست مجلس‌های ناقص
۴۲۳.....	نمایه‌ی نگارندگان و نشران شبیه‌نامه‌های کتابخانه‌ی مجلس
۴۲۶.....	نمایه‌ی زمان نگارش شبیه‌نامه‌های کتابخانه‌ی مجلس
۴۳۴.....	فهرست توصیفی شبیه‌نامه‌های کتابخانه
۴۳۴.....	بخش بندی کتاب
۴۳۹.....	فهرست توصیفی شبیه‌نامه‌های خطی
۴۴۴.....	فهرست توصیفی شبیه‌نامه‌های چاپی
۴۵۸.....	فهرست شبیه‌نامه‌های فصلنامه‌ی تئاتر
۴۵۹.....	کتاب‌نامه و نمایه‌ها
۴۶۰.....	نمایه‌ی نگارندگان شبیه‌نامه‌ها
۴۶۳.....	نمایه‌ی زمان نگارش
۴۶۷.....	مفاهیم و واژگان
۵۷۶.....	تصاویر
۵۹۳.....	فهرست منابع

پیش سخن

«تَریه» که به معنی دقیق کلمه «نوحه‌سرایی» یا «تسلیت» است، بخشی از مراسم ده روزه سه‌گوازی است که هر ساله توسط شیعیان برای بزرگداشت شهادت امام حسین(ع) در صحرای کربلا، برگزار می‌شود. در فرهنگ و ادبیات مذهبی ایران «تعزیه» و «تعزیه‌خوانی» به معنا و مفهوم مجموعه‌ای از نمایش نامه‌های آیینی-مذهبی و آیینی-افسانه‌ای خاص به کار می‌رود.

عزاداری شیعیان برای سهدس، د بلا و نمایش عزاداری به صورت دسته‌گردانی و نوحه‌خوانی و سینه‌زنی در دهه اول محرم، ظاهراً از زمان آل‌بویه آغاز شد. آل‌بویه در اواسط سده چهارم هجری بزرگ‌ترین حکومت ایرانی پس از اسلام را تشکیل دادند. اینان شیعه مذهب بودند و شیعه در زمان ایشان در ایران رسمیت یافت. معزالدوله در سال ۳۲۴ ق بر بغداد مسلط شد و خلیفه را استنشاده خود کرد. در زمان پادشاهان آل‌بویه، در دهه اول محرم، شیعیان با عزاداری حضرت سیدالشهدا می‌پرداختند. معزالدوله اولین کسی بود که فرمان داد میده بغداد در دهه اول محرم سیاه بپوشند و به مراسم تعزیه امام حسین قیام کنند.

در قرن‌های هفتم و هشتم هجری که تشیع در ایران قوت بیشتری گرفت و این مراسم در روزهای سوگواری گسترش یافت، نوحه‌خوانی و سینه‌زنی و دسته‌گردانی رواج یافت. شعرنوحه را برای سینه‌زنی می‌ساختند، یکی نوحه می‌خواند و دیگران به نوا و آهنگ و وزن شعرهای نوحه‌خوان سینه می‌زدند.

مردم پشت سر پرچم‌ها و یا علاماتی که با پر تزیین شده بود، وارد می‌شدند یا صحن را ترک می‌کردند و یا در جاهایی که برایشان تعیین شده بود می‌نشستند. این گروه‌ها از دویست تا سیصد فراس تشکیل شده بود و با حرکت موزونی که به پاهایشان می‌دادند با هم نوحه‌ای را می‌خواندند.

پس از آن سینه‌زن‌ها وارد می‌شدند که پس از خواندن هر بیت نوحه توقف می‌کردند و با ضربه‌های یکنواخت و گنگ بر خود و مشت بر سینه‌هایشان دوباره دم می‌گرفتند. سپس دسته زنجیرزنان وارد می‌شدند که با حرکاتی موزون، با قاشق‌های چوبی ضربه‌ای می‌نواختند و نماد هفتاد و دو تن شهدای کربلا بودند. همان تعداد هم تیغ‌زن (قمه‌زن) با رداهای سفید آغشته به خون وارد می‌شدند. اینان قمه نیز به دست داشتند. اسب سفیدی با زخم‌هایی که بر پیکرش نقاشی شده بود و انسان را به یاد اسب امام حسین می‌انداخت، وارد تکیه می‌شد. همچنین نیزه‌داران و سواره نظام سالنتی که زین‌هایشان با طلا و سنگ‌های قیمتی تزیین یافته بود و نیز کالسکه‌ها بعد دسته موزیک وارد می‌شد.

در دوره صفویه مراسم سوگواری سالیانه در مقیاس گسترده‌ای اجرا می‌شد. جمعیت عزادار با در دست داشتن پرچم و چراغ و علامت‌های مخصوص عزاداری به صورتی منظم از خیابان‌ها می‌گذشتند و مردم هم به آنها ملحق می‌شدند. راویان تصاویری از زندگی امین‌الله بر روی پرده‌هایی کشیده شده بود، با صدای بلند برای مردم روایت می‌کردند. تعداد نده‌ترین صف عزاداران، صف توابین بود که سعی داشتند برای نشان دادن شرمساری و بهادار خجلت خود، سخت‌ترین مشقات و خشونت‌ها را به خود روا دارند، که حاصل آن سوراخ کردن پوست و قفل زدن به آن بود.

پیش از آنکه تعزیه‌خوانی به صورت نمایش سخن‌های درآید، صورت شبیه‌گردانی در دسته‌های عزا داشت. به این ترتیب که کسانی که شبیه امامان و شهیدان در می‌آوردند. شبیه‌ها سوار اسب و شتر، یا سوار بر ارابه و چرخ‌رخه هریک زبان حال شهیدی را بیان می‌کرد. این نوع شبیه‌گردانی و شبیه‌خوانی کم‌کم تحول یافت و به صورت نمایش کامل وقایع کربلا و مصایب در شکل تعزیه‌خوانی مودار شد. ظاهراً این شکل نمایش اواخر دوره صفوی بوده است و همانطور که در این کتاب آمده اولین متن شبیه‌خوانی در سال ۱۱۱۱ ه. ق است.

به نظر می‌رسد تاریخ نمایش تعزیه در دوره پادشاهی کریمخان زند به شکل گسترده‌ای اجرا می‌شده است. «درعهده وی سفیری از فرنگستان به ایران آمد و در خدمت آن پادشاه شرحی در تعریف تئاترهای حزن‌انگیز بیان کرد و کریمخان پس از شنیدن بیانات وی دستور داد که صحنه‌هایی از وقایع کربلا و سرگذشت شهدا ساختند و نمایش‌هایی ترتیب دادند که به تعزیه معروف شد.»

به مرور زمان تک‌خوانی‌های دکلمه شده و به صورت آوازه‌هایی درباره عشق به امامان خوانده می‌شد و در دوره قاجار نمایش‌های تئاتری که موضوع آن همین رویدادها بود به شیوه‌ای آشکار و زنده به صحنه آمد. در همین دوره هنر دراماتیکی پا به عرصه گذاشت که در عصر قاجار به اوج خود رسید و با شکوه و جلال بی‌نظیری در دوران سلطنت ناصرالدین شاه به نمایش درآمد.

صحنه اجرای تعزیه را «تکیه» می‌گویند. تا زمان حکومت فتحعلی شاه، شرکت کنندگان در بازاری، چارراهی، کاروان‌سرای، گورستانی، باغ اندرونی خانه‌ای شخصی و یا علیرغم مخالفت برخی روحانیون در صحن جلوی مسجدی جمع می‌شدند سپس تکیه‌هایی ساخته شد. این تکیه‌ها ساختمان‌های مدور عظیمی بودند که هزاران نفر را در خود جای می‌دادند.

وقتی تمشاییان در جاهای مخصوص خود در تکیه‌ها می‌نشستند، یک روضه‌خوان (اگر سال سبزی به گردن می‌انداخت که نشانه آل پیامبر است) از منبری که در بالای سکو گذاشته بود بالا می‌رفت، و سپس با صدای گرمی مردم را به شور و حال می‌آورد و سخن‌های اولین صفوف عزاداران وارد صحن تکیه می‌شدند.

لحن‌های آوازی در مراسم سوگواری رزح‌ها در مدح امام حسین و یارانش وجود داشت و ساز هیچ نقشی ایفا نمی‌کرد. به همین دلیل فراگیری فن خوانندگی میان خوانندگان منبری و نوحه‌خوان‌ها رونق یافت. بسیاری از این لحن‌ها و نغمه‌های موسیقی ملی و حالات ادای آن به وسیله این گروه از خوانندگان در روضه‌خوانی و تعزیه‌خوانی محفوظ ماند و استادان بسیاری در خود مدتی از میان این جماعت برخاستند و بزرگ‌ترین مربیان فن خوانندگی تا عصر حاضر نیز از میان این گروه شبیه‌خوان‌ها ظهور کردند. سینه‌زدن که نوحه آن با وزن و آهنگ و با توجه به ویژگی‌های فنی موسیقی توسط استادان مطلع ساخته می‌شد و تنها از نظر مضمون با تصنیف‌های ضربی آهنگی اختلاف داشت، بهترین وسیله حفظ و اشاعه آهنگ‌های ضربی موسیقی ملی بود و بقای آن تا حد زیادی مرهوم این مراسم مذهبی بوده است. سازهایی که از ابتدا در مراسم سوگواری و نوحه‌خوانی نواخته می‌شد کرب (karb؛ دو قطعه چوب تراشیده شده که ضمن تعبیه سوراخی در آن دارای بندی چرمی بوده است؛ نوع نواختن کرب مثل سنج است)، دهل، ساز بادی «بوق» از جنس صدف دریایی و دارای یک سوراخ (پرده)، کرنا و سرنا بوده است. بعدها سنج و طبل جانشین

کرب و دهل و نقاره شد و شیپور، ترومپت و سازهای بادی دیگر جانشین کرنا و سرنا گردید. دف و دایره نیز در شبیه‌خوانی زنانه مثلاً در مجلس شبیه‌خوانی شاد خواستگاری و عروسی حضرت علی(ع) و فاطمه(س) استفاده می‌شده است.

در نواحی مختلف ایران سازها و آوازهای محلی نیز در موارد تعزیه و نوحه‌خوانی نقش مهمی ایفا می‌کرده است. آوازهای گلی‌به‌گلی (gali) در مازندران، شرره در بوشهر، زئیروک در بلوچستان، بیابانی و غربتی در استان کرمان، بیت‌های خراسانی و کرمانجی، امیری در مازندران، گیلان و طالقان، سرکویری، دیلمانی، غربتی و... در تعزیه کاربرد فراوان داشته است.

لالایی، چووشی‌خوانی، اذان و موارد دیگر در تعزیه خوانده می‌شده است. آوازهای ردیفی ایران در تعزیه‌ها نقش اساسی ایفا می‌کند.

انگیزه گردآوری این مجموعه

همان‌گونه که بیان شد، در دوره قاجاریه که تعزیه از شکل‌های ابتدایی خود بیرون آمد و به نمایشی پیچیده بدل شد، نقش آواز و موسیقی در آن بسیار حیاتی بود، به‌طوری که از زمان ناصرالدین شاه تعزیه‌خوانان تهران، اصفهان، قزوین، ساوه و طالقان و... به دربار دعوت شدند و ردیفی تعزیه را سامان دادند و می‌توان گفت که موسیقی‌دانان این مناطق تأثیری سگرف در موسیقی تعزیه دیگر مناطق ایران گذاشتند، زیرا در همان هنگام مدارس تعزیه‌نویسی تأسیس یافت و استادان معروف آواز را در آن مدارس تعلیم می‌دادند. بزرگانی چون ابوالآذر از این مکتب بیرون آمده‌اند. می‌توان به جرأت گفت که بسیاری از لحن‌های موسیقایی و آوازهای مناطق مختلف ایران در تعزیه هر منطقه با حس موسیقایی منطقه خوانده می‌شود و همان‌طور که گفته شد، لالایی‌ها، اذان‌ها، مناجات‌ها، چاووشی‌ها، آوازهای محلی مناطق در تعزیه حضوری پر رنگ دارد. همان‌گونه که در دوره قاجار تأسیس مدارس تعزیه از ارکان مهم حفظ لحن‌های موسیقی و آوازی شد، در این برهه از زمان گردآوری جزء جزء الحان و نغمه‌های تعزیه‌های هر منطقه و تجزیه و تحلیل آن می‌توان به غنای موسیقی ملی و همچنین موسیقی ردیفی ایران کمک شایانی برساند. می‌توان به جرأت گفت که زمان گردآوری دقیق آن بسیار کوتاه است و شاید بهترین نقل‌کننده‌های آن بسیار کم و دارای سنین بالا هستند و خطر از بین رفتن

گنجینه موسیقی و لحن‌های ایران که طی صد سال در سینه این عزیزان ضبط گردیده، بسیار جدی است.

نگارنده این سطور در طی پانزده سال اخیر ضمن هشدار جدی به همه تعزیه خوانان و دست‌اندرکاران این هنر به گردآوری تاریخ تعزیه، متون شبیه‌خوانی و اجرایی آن (به شکل صوتی و تصویری) پرداخته‌ام تا خدمتی هر چند کوچک به تاریخ و هزاران زمین کرده باشم.

شیوه گردآوری‌ام بدین شکل بوده است که چند منطقه هر استان را انتخاب می‌کردم و با تعزیه‌خوانان و تعزیه‌گردان‌های اصلی آن شهر به گفتگو می‌پرداختم تا از تاریخ آغاز تعزیه، بزرگان و آغازگران شبیه‌خوانی متونی که از ابتدا تا کنون می‌خواندند و هم چنین شیوه اجرایی تعزیه آن‌ها اطلاعات کسب کنم. در عین حال از برنامه‌های سوگ و تعزیه در روز اول محرم و مراسم دیگری که در ماههای محرم و صفر اجرا می‌شده است، می‌پرسیدم و یا اینکه اگر کتابی پیرامون سوگواری محرم و شبیه‌خوانی در هر منطقه به چاپ رسانده بودند را تهیه می‌کردم و حتی‌الامکان سعی می‌کردم تا با نویسندگان آنها نیز مصاحبه‌ای داشته باشم.

به هر حال در طی این پانزده سال توانستم بیش از ۱۰۰۰ ساعت صوت و تصویر از اجرای مراسم شبیه‌خوانی تمامی مناطق استان گردآوری کنم و حاصل رنج و کار این سال‌ها کتاب‌هایی است که در پیش‌رو دارید. طر به آنکه هنر شبیه‌خوانی در تمامی ایران به زبان فارسی بوده است و موسیقی دستگاهی در بخش اعظم هر مجلس خوانده می‌شود تفاوت چندانی به تقدم و تأخر جلدها ندارد. جلد اول اختصاص به تاریخ تعزیه از بدو پیدایش تا دوران پهلوی دارد و طبیعی است که کمتر به شکل میدانی کار شده است و جلد بعدی را استان تهران انتخاب کرده‌ایم، زبدا تهران به عنوان پایتخت نضج تعزیه و اعتلا آن نقش بسزایی داشته است. محوری تمامی جلدها را به گونه‌ای تنظیم کرده‌ایم که ابتدا مراسم محرم و صفر را با تمامی ادب آن در هر منطقه توضیح داده‌ایم و سپس به مراسم تعزیه برخی از مناطق استان پرداخته‌ایم. نوحه‌ها، مراثی، مقتل‌ها پیرامون امام حسین و شهدای کربلا را که مربوط به هر شهر یا استان است در جلد مورد نظر آورده‌ایم و متون مجالس تعزیه را نیز که بر اساس گفته‌های اساتید هر محل انتخاب شده است در پایان کتاب آورده‌ایم.

نکته مهم‌تر این است که برای اولین بار در ایران از میان بیش از ۱۰۰۰ ساعت مجلس گردآوری شده چند مجلس را انتخاب کرده‌ایم و موسیقی هر مجلس را

بررسی کرده‌ایم که چه در دستگاه ایرانی است و یا الحان بومی استفاده شده است آن را هم به شکل صوتی به شکل سی‌دی فشرده در آخر کتاب آورده‌ایم و هم نام گوشه و دستگاه را ذکر کرده‌ایم. این کار عظیم را در طی این سالها موسیقی‌دان و پژوهشگر زحمتکش ایران آقای متین رضوانی‌پور انجام داده‌اند. در طی این سالها او با سعه صدر، وسواس و موشکافی قابل تحسین و امانتداری امین و شریف یاور و مددکار من بوده است. زمان و زندگی همواره همراهش باشد و دعای خیر بدرقه قدومش. ناگفته نماند که خلاصه مجموعه صوتی و تصویری به شکل فشرده در این کتاب می‌آید و تمامی آن با مدد و همراهی حمید اسفندیاری به شکل اینترنتی انتشار خواهد یافت.

آدرس اینترنتی @iranhaam e_haam.ir

آقای شهرام سلطانی مدیر انتشارات آرون که در تمامی این سالها در چاپ کتابهایم یاری‌رسانم بوده‌اند در این مجموعه بزرگ یاور و همراهم بودند و در زمینه چاپ کتاب نهایت همکاری را داشتند.

در پایان لازم می‌دانم از تمامی ررگوارانی که در این کار سترگ مرا یاری کرده‌اند کمال تشکر و امتنان را داشته باشم. لازم به ذکر است که نام تمامی این عزیزان اساتید، راهنمایان در هر شهر و منطقه در کتاب درج شده است.